

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 40 Volume: 8 Issue: 40

Ekim 2015 October 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRLERİ İLE GSYH ARASINDAKİ İLİŞKİ: 2002-2014 DÖNEMİ THE RELATIONSHIP BETWEEN, GDP AND TOURISM INCOME IN TURKEY: 2002-2014 PERIOD

Yusuf BOZGEYİK*
Yunus YOLOĞLU**

Öz

Küreselleşme ile birlikte dünyadaki ülkeler arasında gelişmişlik seviyesinde rekabetin arttığı gözlenmektedir. Gelişmiş ekonomilerin maliyet avantajları, ileri teknolojik düzeyi vb. gibi nedenlerle ekonomik kalkınmayı sağladıkları görülmektedir. Ancak bu durum gelişmekte olan ekonomiler için söz konusu değildir. Bu sorunu çözebilmek için gelişmekte olan ekonomilerin öncü sektörler tespit etmesi ve bu alanlara yatırım yapması gerekir. Gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme olmadığı için kalkınma hamlelerini ancak sahip oldukları turistik arz potansiyelini değerlendirmeyle mümkündür.

Turizm sektörü, ülkelerin ekonomik kriz dönemlerinde döviz girdisi sağlayarak dış ticaret açıklarını azaltılmasında, istihdamın artırılmasında, ödemeler dengesinin iyileştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada, turizmin Türkiye ekonomisinde ki yeri ve önemi, Türkiye'ye ait turizm gelirleri ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla verileri 2002-2014 yılları arasında incelenmiştir. Çalışma için kurulan model, En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile analiz edilip katsayı tahminleri elde edilecek ve nedensellik analizi ile değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığı araştırılacaktır. Turizm gelirleri ile turist sayısının daha da artırılması açısından çevreyle uyumlu, rekabetçi ve sürdürülebilir reformsal politikalar uygulanabilirse, Türkiye'nin bundan sonraki yıllarda uluslararası turizm gelirinden daha fazla pay almasını mümkün kılacaktır. Bu durum ise toplumsal refahın yükselmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Gelirleri, GSYH, Turizm ve Ekonomik Büyüme, Granger Nedensellik Testi.

Abstract

As a result of globalization, competition in the level of economic development among the countries world wide is increasing. In developed economies, cost advantages and advanced technological levels etc. is providing for economic development. However, this is not the case for developing economies. To resolve this problem for developing economies, one has to identify leading sectors and direct investments into these areas. Also please note that due to lack of industrialization in developing countries, it is only possible to evaluate the economic development of developing countries by their tourism potential.

The tourism sector plays an important role in improving a country's balance of payments as it ensures foreign Exchange entry during periods of crises reducing foreign trade deficits as well as providing for employment. In this study, the tourism sector positioning and importance for Turkey is analyzed by using tourism income and Gross Domestic Product data for the years 2002 to 2014. The model created for the study will be analyzing the coefficient estimates obtained by "The Smallest Squares Method" and will investigate the existence of a causal relationship between variables and causal analysis. By following an environmentally compliant, competitive and sustainable reforming policies, tourism revenues in Turkey can further increase in future years in line with increasing number of tourists. Going forward, Turkey's tourism sector could potentially increase its share globally. This will contribute to the promotion of social welfare in Turkey.

Keywords: Tourism Receipts, Gross Domestic Product, Tourism and Economic Growth, Granger Causality Test.

1.GİRİŞ

Turizm sektörü, GSYH içerisinde yer alan sektörler arasında hızla gelişen ve büyüme kapasitesi yüksek olan sektörlerden biridir. Ülkeye döviz getiren, ekonomilere katkı sağlayan özelliğiyle turizm GSYH ve istihdam üzerinde etkili olmaktadır. Ülkemizde 1980 sonrası dönemde gelişme kaydeden sektörde, özellikle kriz dönemlerinde cari açıkların kapatılmasında, işsizliğin azaltılmasında, ödemeler bilançosunun dengelenmesinde önemli bir role sahiptir. Bir ülkenin kalkınmasında turizm sektörünün öneminden ve sektörün payından söz edebilmek, turizmin ekonomik etkilerinin ölçülmesiyle mümkün olabilecektir.

Turizm ülkelerin gelişme aşamalarını tamamlamasında önemli bir sektör haline gelmiştir. Turizm sektörüne, gereken önem ve önceliği veren ülkelerde, bu faaliyet kolunun GSYH ve ödemeler dengesine sağladığı katkılar, ülkeleri turizm sektörünün gelişmesi için yeni imkânlar ortaya koymaya zorlamıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ilgisini çeken, karşılaşılan ekonomik sorunların hafifletilmesinde ve dar boğazların aşılmasında bir ekonomik politika aracı olarak kabul edilen turizm, oluşturduğu ekonomik etkilerin ülke bazında araştırılması bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

* Yrd.Doç.Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, bozgeyikyusuf@hotmail.com.

** Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Bölümü, yololuyunus@gmail.com.

Türkiye’de turizm sektörü, son yıllarda konjoktürel dalgalanmalardan etkilenmiştir. Ancak bu dönemlerde karşı karşıya kaldığı sorunlara rağmen gelişme kaydetmiş ve günümüzde yapısal bir değişim süreci içerisine girmiştir. Sektörün ödemeler dengesi, istihdam, uluslararası ilişkiler ve tanıtım gibi Türkiye açısından önemli yere sahip konularda oynadığı rol ve sağladığı katkı da artarak devam etmektedir.

Türkiye ekonomisinin karşılaştığı kriz dönemlerinde turizm, en önemli politikalarından biri olmak durumundadır. Döviz girişini ve yabancı sermaye girişini artırması, GSYH’ya olumlu etkileri, istihdama katkısı, ek ihracat özelliği göstermesi, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmeyi hızlandırması, alt yapının gelişmesinde aktif rol oynaması, fiziksel çevreyi güzelleştirmesi, hizmet üretiminin yanı sıra, mal üretimi de artırması ve bölgesel kalkınmayı hızlandırması nedeniyle turizm, gerçek bir kalkınma modelinin temel taşlarından biri olarak kabul edilmelidir.

Bir ülkenin kalkınmasında turizmin öneminden ve sektörün payından söz edebilmek için, ekonomik etkilerinin ölçmesi gerekir. Ülkemiz hızlı bir şekilde gelişmiş ülkelerin seviyesine ulaşabilmenin mücadelesini vermektedir. Ekonomik ve sosyal kaynaklar Türkiye’yi bu amacı gerçekleştirme çabasına yönlendirmiştir.

Bu çalışmada, turizmin ekonomik etkileri incelenecektir. Araştırmada turizmin sektörel özellikleri dikkate alınarak, turizmin ekonomik etkilerine değinilecek ve ekonomide yaratılan parasal ve reel etkiler incelenecektir. Ayrıca, turizm sektörünün mevcut gelişimi dikkate alınarak, makro açıdan turizm sektörünün yapısal özelliklerinin ülke ekonomisine yansımaları incelenecektir.

Turizm sektörünün GSYH arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere hazırlanan bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve genel olarak çalışma ile ilgili bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Turizm gelirleri ile GSYH arasındaki ilişki kavramsal boyutuyla anlatılmıştır. Üçüncü bölümde Turizm geliri ile GSYH arasında istatistiki analiz yapılarak ilişkinin nedensellik boyutu ve yönü belirlenmiştir. Son olarak dördüncü bölümde çalışmadan çıkardığımız sonuçlar açıklanmıştır.

2.TURİZMİN EKONOMİK ETKİLERİ VE TÜRKİYE’DE TURİZM EKONOMİSİ

Turizm faaliyetleri, sadece seyahat işlemlerinden ibaret değildir. Sermayenin güçlü olması turizm arzının ortaya çıkmasında ve oluşturulmasında etkili olmaktadır. Turizm ödemeler dengesine yaptığı pozitif etki, yatırım olanakları, yeni istihdam alanları oluşturması açısından bir ekonomideki en önemli sektörlerden biridir (Yıldırım, 2005).Turizm ekonomisi birçok ülkedeki ulaşım, ticaret, inşaat, konaklama, yiyecek içecek sektörleri ve diğer hizmet sektörleri ile birlikte doğrudan ya da dolaylı bir yayılma etkisi göstermektedir (Proença ve Soukiazı , 2008:794).

Turizm faaliyetleri, yarattığı ekonomik, sosyal, politik ve kültürel etkiler nedeniyle sürekli olarak değer gören ve önemli bir politika aracı olarak büyük öneme sahiptir. Bu durum turizm sektörüne tüm ülkelerde önem verilmesini sağlamaktadır (Özdemir ve Kervankıran, 2011:22).

Turizmin en önemli ekonomik etkileri, ticarete olan pozitif etkileri ve döviz girdisidir. Bu nedenle ülkelerin turizm yatırımları sürekli olarak artmaktadır. Ekonomik koşullar, hem tesis ve hizmet arzında hem de turizm talebinde önemli bir etkidir. Seyahat maliyetinin yanı sıra kişilerin mali durumları da tatil kararlarında önemli bir rol oynar. Güçlü bir ekonomi turizm sektöründe ihtiyaç duyulacak yurt içi ve yurt dışı ulaşımında, yatırım için mevcut kaynakların belirlenmesine yardımcı olur (Henderson, 2007:33-34).

Ekonomik dinamikleri olan turizm sektörü üzerinde yerel, ulusal ve uluslararası ekonomilerin yapıları önemli etkiler yaratmaktadır. Değişimin niteliğine bağlı olarak ürün ve fiyatlar konusunda gidilecek yerlerin (destinasyonların) çekiciliğinin daha fazla veya daha az olması kaynak pazardaki talebi düşürecek veya canlandıracaktır. Turizm dünya ölçeğinde pek çok ülke ekonomisi üzerine önemli katkılar sağlayan bir faaliyet alanıdır. Turizm faaliyeti özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından, ihtiyaç duyulan döviz sağlayan, istihdam olanaklarını artıran ve refah düzeyi yüksek bir yaşam tarzını söz konusu ülke insanlarına kazandıran bir özellik arz etmektedir. Turizm faaliyetleri, sonuçları neticesinde ülkeler için çok önemli gelir kaynağıdır. Turizm faaliyetlerinde bulunan bireyler, turizm bölgesinde yaptıkları mal ve hizmet alışverişleri sonucunda ilgili bölgeye gelir yaratmaktadır.

İçöz (2005:5), turizm ekonomisini, turizm olayının meydana geldiği ekonomik sonuçlar, bu sonuçların boyutları ve turizmin doğrudan ya da dolaylı olarak neden olduğu etkileri ölçmekle ilgili bir bilim dalı olarak tanımlamaktadır. Timur ve Olalı (1988:17) ise turizm ekonomisinin, turizm faaliyetlerinin içeriğini, yarattığı değerleri ve nihai sonuçlarını inceleyen bir bilimdir.

Ünlüöner, Tayfun ve Kılıçlar(2011), turizm sektörünün, ekonominin diğer sektörleri gibi bir katma değer oluşmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Çeken(2008:297), turizmin ülkenin gelişmesi amacıyla istenen döviz getirisini sağlayan süreçtir. Turizmle sağlanan gelir, ülkelerden alınan borçlara göre çok daha aktif ve yararlıdır. Bunun nedeni, politik ve ekonomik sınırlamalardan uzak olmasıdır. Turizm sektörü, bölge ekonomisinin gelişimi ve mevcut kaynakların aktif kullanımı açısından çok ciddi bir öneme sahiptir.

Tablo 1. Türkiye’nin turizm gelirleri tablosu 2001-2014

Yıllar	Turizm Geliri (\$)	Ziyaretçi Sayısı	Ortalama Harcama(\$)
--------	---------------------	------------------	-----------------------

2001	10 067 155	13 450 121	748
2002	11 900 925	15 214 516	782
2003	13 854 866	16 302 053	850
2004	17 076 606	20 262 640	843
2005	20 322 112	24 124 501	842
2006	18 593 951	23 148 669	803
2007	20 942 500	27 214 988	770
2008	25 415 067	30 979 979	820
2009	25 064 482	32 006 149	783
2010	24 930 997	33 027 943	755
2011	28 115 692	36 151 328	778
2012	29 007 003	36 463 921	795
2013	32 310 424	39 226 226	824
2014	34 305 903	41 415 070	828

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

Tablo 1’de 2014 yılında turizm gelirleri 2001’ den bu yana 10.067.155 dolardan 34. 305.903 dolara yükseldiği görülmektedir. 2001’den 2014’e kadar turizm gelirlerinde %70,6’lık bir artış meydana gelmiştir. 2001 yılında ziyaretçi sayısı 13.450.121 kişi iken 2014 yılında bu 41.415.070’e yükselmiştir. 2001’den 2014’ ziyaretçi sayılarının artış oranı %67,5 seviyelerinde kalmıştır. 2001’den 2014’e kadar kişi başı ortalama harcamada çok farklılık olmasına rağmen 2001’den 2014’e %0,9’luk bir artış gerçekleşmiştir.

Tablo 2. Ülkelerin gelen turist sayısı ve turizm gelirleri tablosu

Ülkeler	Milyon kişi		Değişim %		Ülke	Milyon Dolar	Değişim %		
	2013	2014	13/12	14/13			2013	2014	
1.Fransa	83.6	83.7	2.0	0.1	1.ABD	172.9	177.2	7.0	2.5
2.ABD	70.0	74.8	5.0	6.8	2.İspanya	62.6	65.2	7.6	4.2
3.İspanya	60.7	65.0	5.6	7.1	3.Çin	51.7	56.9	3.3	10.2
4.Çin	55,7	55,6	-3,5	-0,1	4.Fransa	56,7	55,4	5,6	-2,3
5.İtalya	47.7	48.6	2.9	1.8	5.Macao	51.8	50.8	18.1	-1.9
6.Türkiye	39.2	41.4	7.1	5.3	6.İtalya	43.9	45.5	6.6	3.7
7.Almanya	31.5	33.0	3.7	4.6	7.İngiltere	41.0	45.3	12.1	10.3
8.İngiltere	31.1	32.6	6.1	5.0	8.Almanya	41.3	43.3	8.2	5.0
9.Rusya	28.4	29.8	10.2	5.3	9.Tayland	41.8	38.4	23.4	-8.0
10.Meksika	24.2	29.1	3.2	20.5	10.Hong Kong	38.9	38.4	17.7	-1.4
					11.Türkiye	32.3	34.3	10.2	5.8

Kaynak: UNWTO, www.unwto.org

Tablo 2.’de 2013-2014 yılında dünyada en fazla turist kabul eden ülkeleri ve turizm gelirleri en çok olan ülkeleri göstermektedir. Tablodan anlaşılacağı üzere, Fransa 83.7 milyon turist ile dünyada en fazla turist çeken ülke konumundadır. Fransa’yı 74.8 milyon ile ABD ve 55,6 milyon turist ile Çin takip etmektedir. Türkiye’nin ise 41.4 milyon turist ile 6. sırada yer aldığı görülmektedir. 2013-2014 yılında en çok turizm geliri elde eden ülkelere yer verilmiştir. ABD, gelişmiş ekonomisi ve sunduğu çeşitli ayrıcalıklarla 172.2 Milyon \$ ile turist çeken ülkelerin en başında yer almıştır. ABD takiben 65.2 Milyon \$ ile İspanya ikinci sırada, 56.9 Milyon Dolar’la Çin üçüncü sırada yer almaktadır. AB ülkelerinin en önemli ülkelerinden olan İtalya 45.5 Milyon Dolar, İngiltere 45.3 Milyon Dolar ve Almanya ise 43.3 Milyon Dolar gelir elde etmektedirler. Hong Kong’un hemen arkasında yer alan Türkiye 34.3 Milyon Dolar ile on birinci sırada yer almıştır.

Bu veriler ışığında Türkiye’ye gelen turistin harcama ortalaması Almanya İngiltere Rusya ve Tayland’dan daha az olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı turizm gelirlerinde sıralamanın gerisinde kalmıştır. WTO(2015)’e göre Türkiye dünyada toplam turistlerin yüzde 6,7 sini alırken turizm gelirlerinden yüzde 5,7 sini almaktadır.

2014 Yılında dünya çapında turizm hareketine katılan kişi sayısı tahmini olarak 1 milyar 133 milyona ulaşmış olup, uluslararası turizm gelirlerinin miktarı 1.245 milyar ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. Kıtalarla göre incelendiğinde, en fazla turist varışı ve turizm geliri Avrupa kıtasında sağlanmıştır. 2014 Yılında Avrupa kıtasını 581.7 milyon turist (toplam turist sayısının % 48.7’i) ziyaret etmiş, kıtanın elde ettiği gelir 508.8 milyar ABD Dolarına (toplam turizm gelirlerinin % 59’a) ulaşmıştır. Avrupa kıtasını sırasıyla 263.3 milyon turist varışı ve 376.8 milyar ABD Doları ile Asya ve Pasifik Bölgesi; 167,9 milyon turist varışı 180.9 ve 273.9 milyar ABD Doları ile Amerika kıtası takip etmiştir. Orta Doğu Bölgesi 51.0 milyon turist varışı ile 49.3milyar ABD Doları elde ederken, Afrika kıtası da bu bölgeden daha fazla turist varışına (55,6 milyon) sahip olmasına karşın, 36.4milyar ABD Doları turizm gelirine ulaşabilmiştir.(UNWTO, 2015).

2.1 . TURİZMİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Özmen (2004:7), turizmin önemi, dış ödemeler dengesinde, yatırımda, gelirden ve devletin gelir ve harcamalarına sağladığı katkıda görülmektedir. Ünlüören vd. (2011), Türkiye’ de turizm sektörünü değerlendirmeye ve yorumlamaya yönelik çalışmaların, plan hedefleri ile bu hedeflerin gerçekleşme düzeylerinin genellikle şu şekilde olduğunu belirtmiştir:

- Turizm yatırımları,
- Gelen yabancı sayıları ve bir takım özelliklerine göre sınıflanması,
- Yurt dışına giden vatandaş sayıları,
- Turizm gelirleri ve ortalama kişi başına harcama,
- Turizm giderleri ve ortalama kişi başına harcama,
- Turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı,
- Turizm gelirlerinin ihracat – ithalat dengesi ile karşılaştırılması.

2.1.1. Turizmin Kamu Gelirleri Üzerindeki Etkisi

Turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin de ürettiği turistik mal ve hizmetleri satarak gelir elde eden iktisadi karar birimleri olduklarını savunmaktadır. Turizmin bir tüketim olayı olma özelliğinden dolayı harcama gelir akımının, turistlerin sürekli yaşadıkları yerden ayrılımlarıyla başladığı, tüm seyahat ve konaklama süresince devam ettiği ve yaşadıkları yere geri döndüklerinde sona erdiği belirtilmektedir Ünlüören vd. (2011).

Turizmin devlet gelirlerine etkisinin, gelirleri arttırıcı, harcamaları arttırıcı ve net gelir etkisi olduğu savunulmaktadır (Özdemir, 1992:13). Turizmin devlet için bir gelir kaynağı olması, yürürlükteki vergi teknikleri ve kanunlarıyla ilgili olduğu bilinmektedir (Yıldız, 2011:58).

Devletin, turizmden elde edilecek geliri arttırmak amacıyla yaptığı alt ve üst yapı harcamaları ile diğer devlet harcamaları, turizmin devlet harcamalarını üzerindeki arttırıcı etkisini göstermektedir (Özdemir, 1992:13-14). Bu doğrultuda devletin turizm harcamaları, yatırım indirimi, vergi muafiyetleri, vergi iadeleri, kredi ve sübvansiyonlar, altyapı harcamaları, idari harcamalar vb. şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3. Türkiye'nin GSYH verileri 2001-2014

Yıllar	Cari Fiyatlarla GSYH (milyon TL)	Dolar Cinsinden GSYH (milyon USD)	KB GSYH (bin TL)	KB GSYH (bin USD)
2001	240,2	196,7	3.688	3.021
2002	350,5	231,0	5.311	3.500
2003	454,8	305,0	6.798	4.559
2004	559,0	390,0	8.257	5.761
2005	648,9	481,5	9.459	7.019
2006	758,4	526,4	10.928	7.585
2007	843,2	648,8	12.011	9.242
2008	950,5	742,1	13.368	10.437
2009	952,6	617,6	13.212	8.566
2010	1098,8	735,8	15.052	10.079
2011	1297,7	774,0	17.513	10.445
2012	1415,8	786,3	18.929	10.505
2013	1567,1	823,7	20.580	10.822
2014	1749,7	800,1	22.753	10.404

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

Tablo 3’de görüldüğü üzere 2000 sonrası GSYH verileri sürekli olarak artmıştır. 2001 yılında GSYH 240,2 milyar TL iken 2014 yılında %86,2’lik bir artışla 1749,7 milyar TL olmuştur. Buna bağlı olarak KB-GSYH ise sürekli artarak 2001 yılında 3.688 bin TL’den %83,79’luk artışla 22.753 TL seviyelerine yükselmiştir. GSYH verilerindeki artış KB-GSYH’den %2,41 daha fazla olduğu saptanmıştır. KB-GSYH verileri incelendiğinde 2001 yılında 3.021 dolar iken 2014 yılında 10.404 dolar seviyelerine yükselmiştir.

2.1.2. Turizmin Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri

Dış ödemeler dengesi bir ülkede bir yıl içerisinde döviz giriş ve çıkışlarını gösteren temel mali tablodur. İlgili yıl içerisinde gerçekleşmelerin kaydedildiği ödemeler dengesi akım değişken bir yapıya sahiptir. Seyidoğlu (1999), ödemeler bilançosunun sadece ilgili yılı içerdiğini ve geçmiş barındırmadığını savunmaktadır.

Turizmin ülkeler açısından önemli bir girdi kaynağı olması nedeniyle, gelişmekte olan ülkeler tarafından ekonomik kalkınma aracı nitelendirilmekte ve uygulanmaktadır. Ülkelere önemli derecede gelir sağlayan turizm, diğer gelir kalemlerinden farklı özelliklere sahiptir. Bu özellikler aşağıda yer almaktadır (Mathieson and Wall 1993: 38–39, Akt. Unur 2000: 4).

- Turizm eylemlerinde taşınmaya konu bir nesne yoktur.

- Turizmin barındırdığı ihracat özellikleri ele alındığında, navlun çıktısı bulunmamaktadır. Turizm kendisine bağlı tüm sektörler hareketlilik kazandırmaktadır.
- Turizm ile pazarlanması çok zor olan kültürel varlıklar açısından gelir elde edilmekte ve döviz girdisi yaratılmaktadır
- Turizm sektörü ülkede yaşanan siyasi, ekonomik her türlü değişkene karşı kırılgan yapıdadır
- Turizm ürünü taşıdığı soyut niteliklerden hareketle farklı pazarlama tekniklerine sahiptir.

Turizmin girdisi olan dövizler, döviz arz ve talebi yaratmada çok etkilidir. Bu etki, ödemeler dengesi üzerinde çok ciddi bir role sahiptir. Bunun neticesinde turizm gelir - giderleri bir dış turizm bilançosu yaratmaktadır (Bozgeyik, 2013).

Tablo 4. 2001 - 2014 Yılları turizm gelirleri, ihracat gelirleri, ithalat giderleri ve dış ticaret açığı ile turizmin dış ticaret açığını kapama oranı

Yıllar	Turizm Gelirleri (Milyon \$)	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	Dış Ticaret Açığı (Milyon \$)	Turizm Gelirlerinin DTA Kapanma Payı %
2001	10 450,7	31 334,2	41 399,1	10.064.867	133,63
2002	12 420,5	36 059,1	51 553,8	15.494.708	98,19
2003	13 854,9	47 252,8	69 339,7	22.086.856	73,81
2004	17 076,6	63 167,0	97 539,8	34.372.613	58,95
2005	20 322,1	73 476,4	116 774,2	43.297.743	55,72
2006	18 594,0	85 534,7	139 576,2	54.041.498	42,83
2007	20 942,5	107 271,8	170 062,7	62.790.965	43,34
2008	25 415,1	132 027,2	201 963,6	69.936.378	44,30
2009	25 064,5	102 142,6	140 928,4	38.785.809	82,52
2010	24 931,0	113 883,2	185 544,3	71.661.113	46,09
2011	28 115,7	134 906,9	240 841,7	105.934.807	34,13
2012	29 351,4	152 478,5	236 545,1	84.066.659	43,75
2013	32 309,0	151 802,6	251 661,3	99.858.613	32,35
2014	34 305,9	157 622,0	242 177,0	84.557.514	40,57

Kaynak: TURSAB, www.tursab.org.tr

Tablo 4'deki veriler ışığında turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapatmada önemli bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Görüldüğü gibi 2014 yılında 84.557 milyon dolar dış ticaret açığı verilmiş, elde edilen 34.305 milyon dolar turizm geliri ülkeye döviz girdisi olarak düşünüldüğünde %40.57 oranında dış ticaret açığını kapatmıştır. Ülkemiz turizmi çeşitlendirilerek 12 aya yayıldığında, Kitle turizmi (Deniz-Güneş-Kum) için gelen orta halli turistlere ek olarak yüksek gelir gruplu turistlerin gelmesi sağlandığında, Gelen turist, "her şey dahil" sistemi ile otellere kapanmadığında, uzun süre konaklayan turist sayısı arttırıldığında, turizm arzının doğru hedef ülkelerde pazarlanmasına ağırlık verildiğinde, toplam turizm geliri de uçacak ve hizmetler kaleminde yer alan bu gelirlerin dış ticaret açıklarını kapatmadaki etkinliği de daha fazla olacaktır.

2.1.3. Turizmin İstihdam Üzerindeki Etkileri

İstihdam kavramı ekonomide geniş anlamıyla, tüm üretim faktörlerini kapsamaktadır ve tüm faktörlerin kullanılması durumunda en üst seviyede üretim düzeyine ulaşılmaktadır. Bu durum "tam istihdam milli gelir düzeyi" kavramı ile ifade edilmektedir (Boz, 2006:5-7). Buna karşılık; bir kısmının kullanılması durumunda ise "eksik istihdam" kavramı ile ifade edilmektedir.

Bir ülkede ekonomik kalkınma sağlanmak istenmesinin en önemli nedeni yaratılmak istenen refah ortamıdır. Bu noktada tüm vatandaşlara iş olanağı sağlamak bu kapsamın en önemli bileşenidir. Turizmin sahip olduğu istihdam potansiyeli neticesinde açık, gizli ve yüksek işsizlik oranlarında önemli pozitif edimler elde edilmektedir.

AKTOP (2014) verilerine göre Turizm sektöründe istihdam 2013'de 1 milyon 298 bin kişidir. Sektör çalışanlarının % 56'sı yiyecek içecek hizmetleri, % 30'u konaklama sektöründe, 5,7'si seyahat acentelerinde, % 7'si eğlence ve dinlenme hizmetlerinde ve % 1,2'si de havayolu ulaştırmasında bulunmaktadır.

2.1.4. Turizmin Turistik Yatırımlar Üzerindeki Etkileri

Turizmin turistik yatırımlar üzerindeki tesirleri gelir açısından ele alındığında, yapılan yatırımlar harcamalar yoluyla gerçekleşmektedir. Bu doğrultuda yapılan yatırım harcamasının ekonomiye bir harcama unsuru kattığı görülmektedir. Bireyler bu harcamadan elde ettikleri ile bir miktar harcama bir miktar da tasarruf yapmaktadırlar. Bu şekilde yatırım harcamaları ekonomide farklı birimlere yön vermektedir. Yabancı sermaye yatırımları turizm sektöründeki ve sektörü besleyen diğer sektörlerdeki üretim faktörlerinin gelirlerinin artmasını sağlamaktadır (Ekinci, 2007:271).

2.2. TURİZMİN GSYH İÇERİSİNDEKİ SEKTÖRLERE ETKİSİ

Ekonomi; tarım, sanayi ve hizmetler sektörü olmak üzere üç temel sektörden oluşur. Her bir sektör alt sektörler ayrılır ve sektörlerin üretim toplamları belli bir dönem içinde ekonominin toplam üretim

değerini verir. Turizm bir hizmet sektörüdür. Bu sektör tarafından üretilen mal ve hizmetlerin, üretildikleri yerde ve eş zamanlı olarak tüketilmeleri zorunludur. Ayrıca bu mal ve hizmetlerin satılması, ilgili ülkenin bir bakıma ihracat yapması anlamına gelmektedir. Turistik mal ve hizmetlerin üretildikleri yerlere giderek söz konusu turistik mal veya hizmeti satın alırlar. Bu şekilde o mal ve hizmeti üreten işletmeler veya ülkeler, yurtdışına herhangi bir mal veya hizmeti göndermeksizin, döviz geliri elde etmektedirler(Tutar, 1990:126).

Gelişmekte olan birçok ülke açısından turizmin çekici yönlerinden belki de en önemlisi, sağladığı ekonomik faydaları daha kısa sürede gösterebilmesidir. Fakat bir turizm yatırımının getiri sağlamadan önceki hazırlık dönemi, diğer sektörlerdeki yatırımlara oranla daha uzundur. Turizm, başarılı bir tanıtım kampanyasından kısa bir süre sonra gelişmekte olan ülkelerin şiddetle gereksinim duyduğu döviz girdisini sağlayabilen, gelir ve istihdam artışı yaratabilen bir sektördür. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmede karşılaştıkları en büyük sorun olan döviz darboğazının aşılmasında, turizm sayesinde elde edilen dövizler bir çıkış yolu olabilmektedir. Ayrıca turizm harcamaları ve turizm amaçlı yatırımlar da, çoğaltan etkisiyle orantılı olarak ekonomiye bir canlılık kazandırmaktadır (Tutar ve Tutar, 2004:103).

Tablo 5. Turizm gelirlerinin GSYH içindeki payları 2001-2014

Yıllar	Turizm Gelirinin/GSYH İçindeki payı
2001	5,3
2002	5,4
2003	4,5
2004	4,4
2005	4,2
2006	3,5
2007	3,2
2008	3,4
2009	4,1
2010	3,4
2011	3,6
2012	3,7
2013	3,9
2014	4,3

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

Tablo 5’de görüldüğü üzere GSYH içerisinde turizm gelirlerinin yadsınmaz öneme sahip olduğu görülmektedir. 2001 yılında %5,3, 2002 yılında %5,4 olarak, 2009 yılında %4,1 olarak gerçekleştiği gözlenmektedir. Kriz dönemlerinin ardından ekonomideki daralmalar ve küçülmelere bağlı olarak turizm gelirlerinin GSYH içerisindeki payının kriz yıllarında etkisinin arttığı saptanmıştır.2005 yılından 2007 yılına kadar bir daralma içerisinde giren turizm gelirleri Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007)’nin uygulamaya koyduğu planlarla birlikte yeniden yükselişe geçmiştir. Ancak 2009 yılında %4,1 olarak gerçekleşen turizm gelirlerinin GSYH içerisindeki oranı krizin etkisiyle %0,7’lik azalışla %3,4 seviyelerine gerilemiştir. 2009 yılından itibaren uygulanan politikalarla birlikte yeniden artış sürecine girmiştir. Son olarak ise 2013 yılında %3,9 iken 2014 yılında yatırımların ve teşviklerin bir sonucu olarak %4,3 seviyelerine çıkmıştır.

Tablo 6. İktisadi faaliyet kollarının yıllık büyüme oranları (%)

Yıllar	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
GSYH	5.3	9.4	8.4	6.9	4.6	0.7	-4.7	9.2	8.8	2.2	3.3	2.9
Tarım	-2.8	2.8	7.2	1.4	-6.7	4.3	3.6	2.4	6.1	3.1	3.5	-1.9
Sanayi	7.7	11.6	8.7	8.4	5.8	0.4	-6.9	13.0	9.7	1.8	3.4	3.7
Hizmetler	4.1	9.8	8.6	8.2	6.3	1.2	-3.2	8.5	9.0	2.4	5.6	3.2

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

Tablo 6’da gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) 2003 yılından 2014 yılına kadar genel olarak olarak büyüme göstermiştir sadece 2009 yılına gelindiğinde ise ekonomik krizin etkisiyle - %4.7 düşüş meydana gelmiştir. Tarım, orman ve hayvancılık sektörü ise 2003 yılında -%2.8’lik bir azalma, 2007 yılında -%6.7’lik azalma ve 2014 yılında ise %1.9’luk azalma meydana gelmiştir. Diğer yıllarda ise sürekli olarak büyümüştür. 2007 yılında GSYH’nin -%4,7’lik küçülmesine rağmen tarım, orman ve hayvancılık %3,6 büyüme gerçekleşme sağlamıştır. Sanayi sektörü 2003 yılında %7,7, 2004 yılında %11,6, 2005 yılında %8,7, 2006 yılında %8,5, 2007 yılında %5,8 büyüme gerçekleşirken 2009 yılında ekonomik krizde etkisiyle küçülmüştür. Turizmin içerisinde önemli bir paya sahip olduğu hizmetler sektörü ise 2009 yılında kriz etkisiyle -%3.2 dışında sürekli artış göstermiştir.

2.3.İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE SONUÇLARI

Turizm sektörü diğer bütün sektörlerle doğrudan veya dolaylı olarak etkileşim halinde olan bir alandır. Turizmin çok geniş bir ilişkiler ağının içinde olması, onun araştırılması ve değerlendirilmesi gereken pek çok yönünün varlığını da ortaya koymaktadır. Özellikle iktisadi kalkınmayı sağlamaktadır. Ülkelerin ekonomileri üzerinde etkilerinin ağırlığı sebebiyle turizm alanı birçok çalışma ve araştırma yapılan konulardan birisi olmuştur. Gelişmekte olan birçok ülke için turizmden sağlanan belirli miktardaki turizm geliri, o ülkelerin ekonomik kalkınma, büyüme ve gelişimleri açısından çok önemli olmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında, ekonomileri yaygın olmayan, tarım ülkesi konumunda olan birçok az gelişmiş ülkede turizmin ekonomik yararları ve etkileri gelişmiş ülke ekonomilerinde olduğundan çok daha fazla olabilir (Bahar, 2007:22).

Son yıllarda zaman serisi analiz yöntemlerindeki gelişmeler ve bu yöntemlerin iktisadın çeşitli alanlarına uygulaması paralelinde, turizmin iktisadi büyüme katkısını araştırmaya yönelik çalışmalar da yapılarak, turizme dayalı büyüme hipotezi test edilmektedir. Çok bilinen, turizm gelirinin zaman serisi örneklerinden bazıları ve turizm gelirlerinin başka yöntemlerle analiz edildiği örnekler aşağıda ifade edilmiştir.

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002), eşbütünleşme ve nedensellik analizlerini kullanarak İspanya için turizm ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 1975-1997 dönemi için, turizm ile iktisadi büyüme arasında durağan uzun dönem ilişkisi ve turizmden iktisadi büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Gündüz ve Hatemi (2005), turizm ve ekonomik büyüme etkileşimini araştırdıkları çalışmalarında, 1963- 2002 dönemi için yıllık veriler kullanarak, turizm odaklı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğunu, turizmden iktisadi büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuşlardır.

Malik vd. (2010), Pakistan’da turizm, ekonomik büyüme ve cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi 1969-2007 dönemine ait verilerle incelemişlerdir. Johanseneşbütünleşme tekniği kullanılarak yapılan bu çalışmanın bulguları ise, cari işlemler açığındaki azalma doğrultusunda turist sayısı ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, cari işlemler açığından ekonomik büyüme, turist sayısından ekonomik büyüme ve turist sayısından cari işlemler açığına tek yönlü nedensel bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Belloumi (2010), Turizmin Tunus’un ekonomik büyümesindeki rolünü, 1970- 2007 yılları arasında turizm gelirleri, GSYİH ve efektif döviz kurları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Buna göre turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunduğu ve turizmin dolaylı yoldan GSYİH üzerine olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Karataş ve Babür (2013) “ Gelişen Dünya’da Turizm Sektörünün Yeri” adlı çalışmalarında, gelişen ve bilgi teknolojileri ile donatılan dünyanın turizm sektörü üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmalarında; ekonomik gelişmenin turizm işletmelerinin faaliyetlerini, iletişim yöntemlerini ve turistik tüketicilerin bilgi arama ve turistik hizmet ve ürün satın alma yollarını, davranışlarını ve beklentilerini büyük ölçüde değiştirdiği belirlenmiştir. Bu bağlamda turizmin ülke ekonomilerindeki yerini bilgi teknolojileri ile bağıntısı incelenmiştir.

Modeste (1995)’ regresyon analiziyle 4 Karayip ülkesi üzerinde yaptığı “The Impact of Growth in the Tourism Sector on Economic Development: the Experience of Selected Caribbean Countries” adlı çalışmasında, turizm sektöründeki büyüme oranının, milli gelir büyüme oranı üzerinde etkilidir sonucuna ulaşmıştır.

Dritsakis (2004)’in VAR Analizi ve Granger nedensellik metoduyla yapmış olduğu “Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: an Empirical Investigation for Greece using Causality Analysis”, çalışmasında Yunanistan’ın uluslararası turizm geliri ve reel efektif döviz kuru ile reel büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Bahar (2006)’in VAR Analizi ve Granger Nedensellik yaklaşımıyla “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi” adlı çalışmasında, Türkiye’de turizm gelirlerinin büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gökovalı ve Bahar (2006)’in panel veri analiziyle yapmış olduğu “Contribution of Tourism to Economic Growth in Mediterranean Countries: A Panel Data Approach, Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research” 13 Akdeniz ülkesini kapsayan çalışmasında, turizm gelirleri ve sabit sermaye yatırımlarının büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Khalil vd. (2007)’nin Granger Nedensellik yöntemiyle yapmış olduğu “Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy” çalışmada, Pakistan’ın Turizm gelirleri ile büyüme arasında güçlü bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Lee ve Chang (2008)'in Panel Koentegrasyon modeliyle "Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels" 23 OECD ve 32 OECD dışı ülkelerde yapılan çalışmada, kişi başına turizm harcamaları, turist sayısı ve reel kur büyüme üzerinde etkili olduğu saptanmıştır.

Brida vd. (2008), Var analizi ve Granger Nedensellik yöntemleriyle yapmış olduğu "A Long-Run Equilibrium Demand Function: The Mexican Tourism" çalışmada, Meksika'nın Turizm harcamaları ve reel döviz kuru ile reel GSYİH arasında ilişki saptanmıştır.

Aslan (2008)'in, Granger Nedensellik metoduyla yapmış olduğu "Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm ilişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz" çalışmada, Türkiye'de turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği yönünde bulgular saptanmıştır.

Kızılgöl ve Erbayraklar (2008)'in Granger Nedensellik metoduyla yapmış olduğu "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme ilişkisi: Bir Nedensellik Analizi" çalışmada, Türkiye Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Katircioğlu (2009)'nın ARDL Modelini kullanarak yapmış olduğu "Tourism, Trade and Growth: The Case of Cyprus," Applied Economic" çalışmada, Türkiye'de turist sayısı ve döviz kuru büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Chen ve Chiou- Wei'nin (2009), Var ve Granger Nedensellik analizini kullanarak yaptığı "Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea" çalışmada Tayvan'da ve Güney Kore'de turizmin ekonomik büyümeyi beraberinde getirdiği saptanmıştır.

Çetintaş ve Bektaş (2008), Nedensellik testi ve ARDL yöntemi yöntemi ile yapmış olduğu araştırmasında, turizm gelirleri ve GSYH arasında kısa dönemli herhangi bir ilişki yokken, uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensel ilişki tespit edilmiştir.

Kasman ve Kasman (2004), yaptıkları çalışmalarında uzun dönemli bir ilişkinin yanı sıra turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Demirel vd.. (2011) çalışmalarında, döviz kurlarındaki oynaklığın turizm sektörü üzerinde negatif yönde etkisi bulunmaktadır sonucuna ulaşmıştır.

Kutlar ve Sarıkaya (2012) çalışmalarında, uzun dönemde turizm gelirleri ile GSMH, gelen turist sayısı ve yurtdışına giden Türk vatandaşı turist sayısı arasında ilişki mevcuttur sonucuna ulaşmıştır.

Arslantürk ve Atan (2012) çalışmalarında, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olup, turizm gelirleri ekonomik büyüme üzerinde etkilidir sonucuna ulaşmıştır.

Yıldırım ve Öcal (2004) WAR analizi ile yaptıkları çalışmada, Turizm gelirleri büyüme üzerinde etkilidir sonucuna ulaşmışlardır.

Uysal vd. (2004), turizm gelirleri ile ekonomik büyümenin arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Samimi vd. (2011), gelişmekte olan ülkeler üzerinde yaptığı çalışmada, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında çift yönlü bir nedensel ilişki tespit edilmiştir.

Bozkurt ve Topçuoğlu (2013), yaptıkları çalışmalarda turizm gelirleri ile büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik bulunmuştur sonucuna ulaşmıştır.

Hepaktan ve Çınar (2013), yaptıkları çalışmalarda Türkiye'deki turizm sektörünün dış ticaret dengesi üzerinde bir etkisi varken, büyüme üzerine bir etki tespit edilememiştir sonucuna ulaşmıştır.

Çoban ve Özcan (2013), yaptıkları çalışmalarda turizm gelirleri ile büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik bulunmuştur sonucuna ulaşmıştır.

Çağlayan vd. (2013), yaptıkları çalışmalarda turizm gelirleri ile GSMH arasında Avrupa'da çift yönlü ilişki mevcuttur sonucuna ulaşmıştır.

Özdemir ve Öksüzler (2006), nedensellik analizini kullanarak yaptığı çalışmada, hem kısa hem de uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Proença ve Soukiazis (2008), 4 Avrupa ülkesinde 1990-2004 dönemleri arası yaptıkları çalışmalarda buldukları sonuç; Turizm gelirlerindeki %1'lik artış bu 4 ülkedeki GSMH'yi %0,026 arttırmıştır sonucuna ulaşmıştır.

Fayissa vd. (2009), 17 Latin Amerika ülkesinde 1995-2007 dönemleri arası yaptıkları çalışmalarda buldukları sonuç: uluslararası turist harcamalarındaki %10'luk artış, GSMH'de %0,4'lük bir artışa neden olmuştur sonucuna ulaşmıştır.

Bahar ve Bozkurt (2010), Gelişmekte olan 21 ülkenin 1998-2005 dönemleri arasında yaptığı çalışmalarda buldukları sonuç: Turizm gelirlerindeki %1'lik artışın uzun dönemde büyüme üzerinde %2,825'lik bir artışa yol açtığı tespit edilmiştir sonucuna ulaşmıştır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

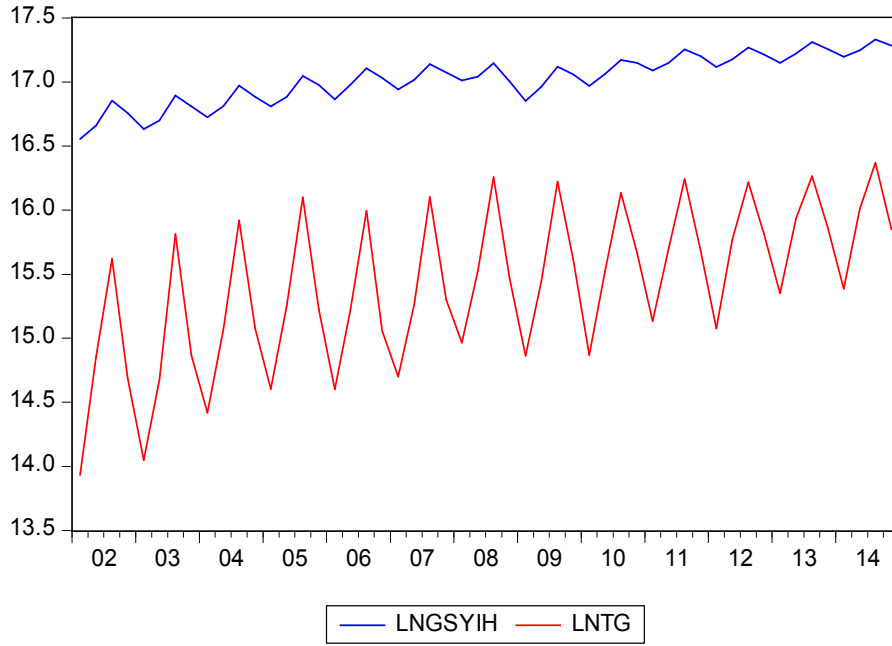
Bu çalışma kapsamında, Türkiye'ye ait turizm gelirleri ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla verileri, üçer aylık dönemler kapsamında 2002-2014 yılları arasında incelenmiştir. Veriler, TÜİK'nin elektronik veri dağıtım sisteminden elde edilip cari değerlerdir.

Modelde kullanılan değişkenler, GSYİH (Gayri safi Yurtiçi Hasıla); TG (Turizm Geliri); a sabit terim ve c ise hata terimi ifade etmektedir[†]. Model, En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile analiz edilip katsayı tahminleri elde edilecek ve nedensellik analizi ile değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığı araştırılacaktır.

$$\text{Model: GSYH} = a + \beta \text{TG} + c$$

Serilerdeki değişen varyansı ortadan kaldırmak amacıyla, logaritmik dönüşümleri yapıp zaman serisi grafikleri aşağıda verilmiştir. Bu şekil incelendiğinde, TG ve GSYİH’da mevsimsel dalgalanmanın olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca serilerdeki farklı varyansı ortadan kaldırmak amacıyla, serilerin doğal logaritması (Ln) alınarak analize devam edilecektir. Bu nedenle serilerdeki mevsimsel dalgalanmalar, Tramo-Seat yöntemiyle arındırılacaktır. Ayrıca deterministik trend ise Hodrick-Prescott filtresi ile arındırılacaktır.

Şekil 1. ADF ve PP Birim Kök Testleri

Serilerin birim kök testi, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleriyle araştırılmıştır. ADF birim kök testinde, gecikme uzunluğunun seçiminde, Akaike bilgi kriterinden faydalanılmıştır. Ayrıca birim kök testlerinde, sabitli, sabitli ve trendli ve sabitsiz ve trendsiz modeller beraber karşılaştırılmıştır. Sonuçlar ise aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu sonuçlar, değişkenlerin düzey değerlerindeki birim kök sonuçlarını vermektedir. “H₀: Seri birim kök içermektedir (Seri durağan değildir)” boş hipotezi, $\alpha=0.10$ hata payıyla, sadece sabitsiz ve trendsiz model için birim kök modellerinde bütün serilerde reddedilmiştir. Bu beklenen bir sonuçtur. Çünkü serilerin trendden arındırılması, sabit ve trend etkisini ortadan kaldırmaktadır. Sabitli ve trendli modeller için yapılan birim kök testlerinde de sabit ve trend katsayıları istatistik olarak anlamsız elde edilmiştir. Bu nedenle, iki seri de sabitsiz ve trendsiz modellerde durağan olduğu için, analizin bundan sonraki aşamalarında, düzey değerler ile devam edilecektir.

Tablo 7. Modelin EKK Tahmin Sonuçları

	ADF t İstatistiği		PP Düzeltilmiş t İstatistiği	
	Ln(TG)	Ln(GSYİH)	Ln(TG)	Ln(GSYİH)
Sabitli	-4.646171 (0.0005)*	-2.904760 (0.0532)	-3.879268 (0.0042)	-2.552708 (0.1095)
Sabit ve Trendli	-5.115216 (0.0008)	-2.947241 (0.1589)	-3.837301 (0.0224)	-2.529165 (0.3135)
Sabitsiz ve Trendsiz	-4.658613 (0.00000)	-2.936464 (0.0043)	-3.917930 (0.0002)	-2.572678 (0.0111)

*Elde edilen istatistiklerin olasılık değerleridir.

[†] Çalışmanın bundan sonraki aşamalarında, değişkenlere ait kısaltmalar kullanarak açıklamalar yapılacaktır.

Teorik olarak belirtilen modele ilişkin tahmin sonuçları, EKK yöntemiyle elde edilmiştir. Sonuçlar ise aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Analizde kullanılan modelin amacı, TG'nin GSYİH'yi ne kadar etkileyeceği elde edilen tahmin sonuçları ile açıklanabilir. Serilerin grafikleri incelendiğinde, 2009Q1 için, GSYİH'da bir kırılma olduğu öne çıkmaktadır. Bunun nedeni, 2008 yılında yaşanan küresel krizdir. Amerika'daki bankaların Mortgage kredilerinin geri ödenmesindeki zor durum, yakın zamanda hemen hemen tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Özellikle ABD ile dış ticaret ilişkisi altındaki ülkelerde ve Avrupa'daki birçok ülkede söz konusu ekonomik kriz çok fazla hissedilmiştir.

2008 yılında yaşanan global krizin etkileri, 2009'un birinci çeyreğinde hissedildiğinden dolayı GSYİH'da bir şok meydana getirmiştir. Dolayısıyla analize kriz dönemini gösteren kukla değişken eklenmiştir. Ancak çözülen modelde otokorelasyon sorunu olduğu için ve bu sorundan kurtulmak için serilerin birinci farkı alınarak model tekrar tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlar incelendiğinde, serilerin farkı alındığı için kriz şoku bir dönem öncesine kaymıştır. Dolayısıyla modele 2009Q1 kukla değişkeni yerine 2008Q4 kukla değişkeni eklenmiştir. Sonuçlar incelendiğinde, istatistiki olarak TG ve 2008Q4 değişkenlerinin katsayıları anlamlı bulunmuştur. Modeldeki katsayıların topluca anlamlılığını test eden F istatistiği de "H₀: Katsayılar anlamsızdır" hipotezini reddetmektedir. Modelin R²'si 0.38 olarak elde edilip, GSYİH değişkeninin %38'i ele alınan bağımsız değişkenler tarafından açıklandığını nitelemektedir. R² değerinin düşük olması, iktisadi olarak da anlamlıdır. Çünkü GSYİH'yi oluşturan kalemler turizm gelirinden ibaret değildir. Ayrıca hata kareler toplamı 0.012496 olup sifıra çok yakın bir değerdir.

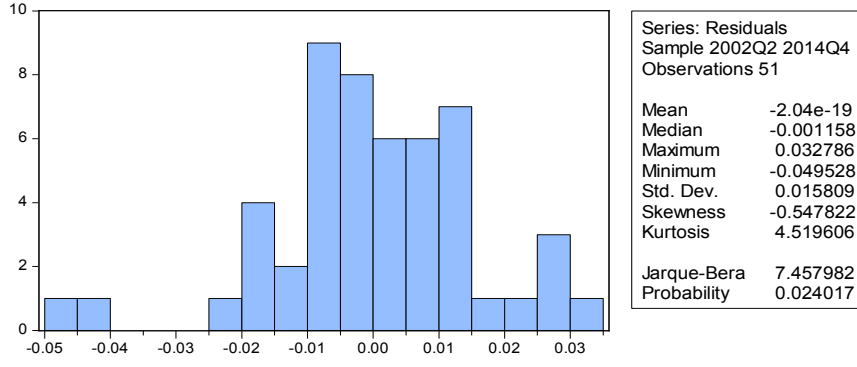
Modelin istatistiki geçerli olduğu sonucuna ulaşıldıktan sonra, tahmin edilen katsayılarla da bakarak iktisadi anlamda, TG ile, GSYİH arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Bağımlı değişken LN_{GSYH} sonuçları

Bağımlı Değişken: Δ(Ln _{GSYH})				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t İstatistiği	Olasılık
Δ(Ln _{TG})	0.123177	0.034457	3.574765	0.0008
2008Q4	-0.059932	0.016404	-3.653385	0.0006
Sabit	0.001438	0.002282	0.630202	0.5316
<hr/>				
R ²	0.380884	Bağımlı Değişkenin Ortalaması		0.000263
Düzeltilmiş R ²	0.355088	Bağımlı Değişkenin Std. Sapması		0.020091
Regresyonun Std. Hatası	0.016135	Akaike Bilgi Kriteri		-5.358684
Toplam Kare Hata	0.012496	Schwarz Kriteri		-5.245048
Loglikelihood	139.6465	Hannan-Quinn Kriteri		-5.315260
F İstatistiği	14.76496 (0.000010)	Durbin-Watson İstatistiği		2.041979

EKK yönteminin hata terimleri ile ilgili olan varsayımları, hata terimlerinin normal dağılımı, otokorelasyonsuz olması ve değişen varyanslı olmaması şeklindedir. Bu nedenle, her bir varsayım, elde edilen tahminlerin geçerliliği için test edilmesi gerekmektedir. Hata terimlerinin normal dağılımıyla ilgili hipotez, "H₀: Hata terimleri normal dağılıma sahiptir." şeklindedir. Bu hipotez, Jarque-Bera (JB) normallik testi ile test edilip sonuçlar aşağıda verilmiştir. Bu test sonuçları ve hata terimlerinin dağılımı incelendiğinde, medyan, ortalama ve çarpıklık değerlerinin sifıra çok yakın olduğu, hata terimlerinin normal dağıldığının işaretidir. Ayrıca basıklık değerinin üçten fazla olması, normale göre sivri olduğunu göstermektedir. JB testi, iki serbestlik dereceli χ² dağılımı ile karşılaştırıldığında, 0.10 hata payı ile 4.60; 0.05 hata payı ile 5.99 ve 0.01 hata payı ile 9.21 kritik değerleri ile karşılaştırılır. Elde edilen JB istatistiği 7.457 olup 0.01 hata payı ile H₀ kabul edilip hata terimlerinin normal dağıldığı elde edilmiştir.

Şekil 2. JB test istatistiği sonuçları

Hata terimlerinin otokorelasyon içerip içermediği ise, Breusch-Godfrey LM testi ile incelenmiştir. “ H_0 : Hata terimleri otokorelasyonsuzdur.” hipotezi, aşağıdaki sonuçlar ile incelendiğinde, 0.9849 gibi bir olasılık değeri ile reddedilememektedir. Dolayısıyla hata terimleri arasında otokorelasyon yoktur.

Tablo 9. Breusch-GodfreySerialCorrelation LM Test

F-statistic	0.013707	Prob. F(2,46)	0.9864
Obs*R-squared	0.030375	Prob. Chi-Square(2)	0.9849

Son olarak “ H_0 : Hata terimleri sabit varyanslıdır” hipotezi, Breusch-Pagan-Godfrey ve White testleri ile incelenmiştir. Sonuçlara göre boş hipotez her iki teste göre reddedilememektedir. Her üç varsayım da elde edilen tahmin sonuçlarının istatistiki olarak geçerliliğini doğrulamaktadır.

Tablo 10. Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.538862	Prob. F(2,48)	0.5869
Obs*R-squared	1.119937	Prob. Chi-Square(2)	0.5712
Scaledexplained SS	1.745821	Prob. Chi-Square(2)	0.4177

Tablo 11. Heteroskedasticity Test: White

F-statistic	0.360067	Prob. F(3,47)	0.7821
Obs*R-squared	1.145799	Prob. Chi-Square(3)	0.7660
Scaledexplained SS	1.786137	Prob. Chi-Square(3)	0.6180

3.1.Granger Nedensellik Testi

Granger nedensellik testi, değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla yapılmaktadır. Özellikle iktisadi teoride olmayan iki değişken ele alındığında, hangi değişkenin diğerini etkilediğini belirtmek için Granger testi kullanılır.

Granger nedensellik analizinin denklemleri aşağıda verilmiştir. X ve Y gibi, birbirinden bağımsız değişkenler için oluşturulan bu denklemde, n gecikme sayısı için, birbiriyle korelasyonsuz olan ε_{it} ’ler hata terimlerini göstermektedir. Ayrıca ε_{it} , birbirinden ilişkisiz hata terimlerini ifade ettikleri için, saf hata (whitenoise) özelliği de taşımaktadır. İlk eşitlikte, X’ten Y’ye doğru; ikinci eşitlikte ise Y’den X’e doğru nedensellik olduğunu göstermektedir. Granger nedensellik testinde, şayet diğer değişkenin gecikmeli katsayıları, istatistiki olarak anlamsız ise, burada nedensellikten bahsedilemez. Bir başka deyişle, birinci denklem için, α_i parametre tahminlerinin istatistiki olarak anlamsız olması, X’ten Y’ye Granger

nedenselliğinin olmadığını göstermektedir. Bu nedenle, uygun gecikme sayısı belirlenerek, sınırlı ve sınırsız modeller oluşturulup, modellerin hata kareler toplamı yardımıyla F istatistikleri hesaplanır.

$$Y_t = \sum_{i=1}^n \alpha_i X_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j Y_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$X_t = \sum_{i=1}^n \lambda_i X_{t-i} + \sum_{j=1}^n \delta_j Y_{t-j} + \varepsilon_{2t}$$

Granger nedenselliğinde, test edilecek hipotezler, $H_0: \sum \alpha_i = 0$ yada $H_0: \sum \delta_i = 0$ şeklindedir.

Aslında yapılan katsayıların topluca anlamlılığının testidir. Test istatistiği ise aşağıda verilmiştir. Bu test istatistiğinde, RSS, hata kareler toplamı, m gecikme uzunluğu, n örnek hacmi, k parametre sayısı, UR sınırlandırılmamış model ve R ise sınırlandırılmış modeli açıklamaktadır. F istatistiğinin eşitliğinden de anlaşılacağı gibi, elde edilen istatistik, m, (n-k) serbestlik dereceli F tablo değeri ile karşılaştırılır. Şayet F istatistiği tablo değerinden küçük ise H_0 reddedilemez.

$$F = \frac{(RSS_R - RSS_{UR}) / m}{RSS_{UR} / (n - k)} \quad (2)$$

Granger nedensellik sonuçlarına göre, bir gecikme için 0.10 hata payıyla TG, GSYİH'nin Granger nedenidir. Ancak GSYİH, TG'nin Granger nedeni değildir.

Tablo 12. Granger Nedensellik Testi Gecikme Sayısı: 1

Boş Hipotezler:	Gözlem F İstatistiği Olasılık		
LnGSYİH, LnTG'nin Granger nedeni değildir.	51	0.00237	0.9614
LnTG, LnGSYİH'nin Granger nedeni değildir.		3.04183	0.0875

Dört gecikmeli model için Granger nedensellik sonuçlarına göre, 0.10 hata payı ile, GSYİH, TG'nin Granger nedeni çıkmıştır. Bu iki sonuç incelendiğinde, kısa gecikmelerde, TG'nin GSYİH'yi etkilediği, uzun gecikmelerde ise, GSYİH'nin TG'yi etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. İktisadi olarak bu durum incelendiğinde, TG, GSYİH'yi oluşturan kalemlerden biridir. Ancak uzun dönemde, TG'nin artmasında, GSYİH'nin etkisi vardır. Daha açık olarak, Türkiye'de TG'ye GSYİH'dan pay ayrılmaktadır. Gerek altyapı yatırımlar, gerek teşvikler, gerek tanıtım ya da tesisleşmeye ayrılan paylar, turizm gelirinde etkilidir. Aksi durum da söz konusu olabilir. Şayet GSYİH'da bir azalma olduğunda, bunun etkisi, uzun dönemde TG'de hissedilmektedir.

Tablo 13. Granger Nedensellik Testi Gecikme Sayısı: 4

Boş Hipotezler:	F Gözlem İstatistiği Olasılık		
LnGSYİH, LnTG'nin Granger nedeni değildir.	48	2.28203	0.0778
LnTG, LnGSYİH'nin Granger nedeni değildir.		1.83748	0.1412

Granger nedensellik testine göre, kısa ve uzun dönem gecikmelerde, TG ve GSYH değişkenleri birbirinden etkilenmektedir.

4.SONUÇ

Her geçen gün hızla gelişen ve kendini yenileyen bir sektör olan turizm sürekli büyüyen bir yapıdadır. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerinin en çok değer verdiği sektörlerden biridir. Turizm özellikle gelişmiş ülke ve bölgelerle az gelişmiş ülke ve bölgeler arasında artan ekonomik farklılıkları azaltmakta ve az gelişmiş ülke ve bölgelerde kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Türkiye’de hızla gelişen turizm, ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkisi, döviz kaynağı olması, istihdam yaratması, alt yapı ve üst yapı yatırımlarını tetiklemesi ve diğer sektörlerde canlandırıcı etki yaratmasının yanı sıra, sosyo-kültürel yansımaları ile bölge ve ülke ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Turizm sektörünün GSYH üzerindeki etkileri dikkate alındığında, sektörün gelişimini tamamlaması, ekonomik anlamda verimlilik ve katma değerinin artması için sektörel sorunlara yönelik olarak önlemlerin alınması gerekmektedir. Böylece turizm sektöründe toplam kalite ve verimlilik artışı bir arada gerçekleştirilebilecektir.

TG ile GSYH arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını test etmek ve bu sektörün ekonomik büyümeye ilişkin olası katkısını ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmada elde edilen bulgular; turizm gelirlerinden (TG), ekonomik büyümeye (GSYH) yönelik Granger nedensellik testine göre, nedensellik söz konusudur. Ayrıca, EKK yöntemi sonuçları, iki değişken arasında yapılan testler geçerli olduğu sonucuna ulaştıktan sonra, Türkiye’de elde edilen turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, yapılan regresyon sonucunda, turizm gelirlerinde ki artış GSYH’ı da artırmaktadır. Ekonomide yaşanan krizler ise GSYH’nın azalmasına neden olmaktadır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, uluslararası turizmden elde edilen gelirlerin uzun dönemde Türkiye’nin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu etkiler oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuç, literatürde daha önceki yapılmış araştırmalarla da örtüşmektedir. Diğer bir deyişle, Türkiye için yapılan bu çalışmada turizm gelirlerinin ekonomik büyüme ve gelişmeyi olumlu etkilediği ispatlanmış olmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKTOB, (2014). “2023’e Doğru Türkiye’de Turizmin 100 Yılı Turizm Ve Konaklama Sektörünün Sosyo-Ekonomik Etkileri”. 14.06.2015 tarihinde <http://www.aktob.org.tr/pdf/arama2014.pdf> adresinden alındı.
- ASLAN, Alper (2008). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm ilişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz”, Münich Personal Repec Archive Paper, 10611, Posted 19.
- ARSLANTÜRK, Y. ve ATAN, S. (2012). “Dynamic Relation Between Economic Growth, Foreign Exchange And Tourism Incomes: An Econometric Perspective On Turkey”, Journal of Business, Economics and Finance, 1(1), 30-37.
- BAHAR, O. (2006). “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, C.B.Ü. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 13 (2), ss.137-150.
- BAHAR, O. (2007). “Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açıdan Yeri ve Önemi”, Muğla Üniversitesi S.B.E. Dergisi, Güz, Sayı 19, 1-20
- BAHAR O. VE BOZKURT K. (2010). “Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt 21, Sayı 2, Güz, ss.255-265.
- BALUEGER, Jacint ve Manuel CONTAVELLA-JORDA (2002), “Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case”, Applied Economics, 34, 877-884.
- BELLOUMİ, M. (2010), “The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia”, International Journal of Tourism Research, 12, 550- 560.
- BOZ, Cihan (2006). “Dünya’da Turizm Endüstrisinde İstihdam ve Çalışma Şartları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi SBE Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Yönetim ve Çalışma Psikolojisi Bilim Dalı.
- BOZGEYİK, Y. (2013). “Bir İktisat politikası Aracı Olarak Mali Kural: Türkiye Ve Diğer Seçilmiş OECD Ülkeleri Örnekleri”, Doktora Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- BOZKURT, Eda ve Özlem TOPCUOĞLU (2013), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi” Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı:7, Ocak 2013.
- BRIDA, J.G., CARRERA, E. and RISSO, W.A. (2008). “A Long-Run Equilibrium Demand Function: The Mexican Tourism”, TOURISMOS: an International Multidisciplinary Journal of Tourism, Volume 3, Number 1, ss. 66-82.
- CHEN, C. VE CHIOU-WEL, S.Z. (2009). “Tourism Expansion, Tourism Uncertain tyand Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea”, Tourism Management, 30, ss.812-818.
- ÇAĞLAYAN, E.; N. ŞAK ve K. KARYMSHAKOV (2013), “Relationship Between Tourism and Economic Growth: A Panel Granger Causality Approach” Asian Economic and Financial Review, 2(5), pp.591-602.
- ÇEKEN, H. (2008). “Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF, X(2) Sayı: 2. s. 293-306
- ÇETİNTAŞ, Hakan ve Çetin BEKTAŞ (2008), “Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 19(1), 1-8.
- ÇOBAN, OrhanveCeyhan Can ÖZCAN (2013), “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)” Eskişehir Osmanlı Üniversitesi İİBF Dergisi, Nisan 2013, 8(1), s.243-261.
- DEMİREL, B., Güneşer BOZDAĞ, E. ve İNCİ, (2011). A.G. “Döviz Kurlarındaki Dalgalanmaların Gelen Turist Sayısına Etkisi; Türkiye Örneği”, http://www.deu.edu.tr/userweb/iibf_kongre/dosyalar/demirel.pdf, 5 Ağustos, 1-15. (Erişim tarihi:29.03.2015).
- DRITSAKIS, N. (2004). “Tourism as a Long-run Economic GrowthFactor: an Empirical Investigation for Greece using Causality Analysis”, Tourism Economics, 10, ss.305-316.

- EKİNCİ, M. (2007). "Uluslararası Hizmet Ticaretindeki Gelişmeler ve Türkiye'nin Potansiyel Hizmet Endüstrilerine İlişkin Analizler", Sosyal Siyaset Konferansları, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Dergisi, İstanbul, Yayın No: 4699, 52. Kitap, 2007, s.265-297.
- FAYİSSA, Bichaka; Nsihah CHRISTIAN ve Bedassa TADESSE (2009), "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries (LAC): Further Empirical Evidence" Department of Economics and Finance Working Paper Series, March 2009.
- GÜNDÜZ, Lokman ve Abdunnasser HATEMİ (2005), "Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey", Applied Economics Letters, 12(8), 499-504.
- GÖKOVALI, U. & BAHAR, O. (2006), "Contribution of Tourism to Economic Growth in Mediterranean Countries: A Panel Data Approach", Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research, 17 (2): 155-168.
- HENDERSON, C. J. (2007). "Tourism Crises: Causes, Consequences and Management Elsevier Inc", United States of America. 33-34.
- HEPAKTAN, C. Erdem ve Serkan ÇINAR (2013), "Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri" Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl:2010, Cilt:8, Sayı:2.
- İÇÖZ, O. (2005). "Turizm Ekonomisi", Turhan Kitabevi, 3. Basım, Ankara, 2005
- KHALİL S, M. K. KAKAR, and WALIULLAH, (2007). "Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy", The Pakistan Development Review, Vol. 46, No. 4, Part II (2007) ss. 985-995.
- KARATAŞ, M. & S. BABÜR (2013). "Gelişen Dünya'da Turizm Sektörünün Yeri", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 15(25), 15-24.
- KASMAN, S. ve KASMAN, A., (2004). "Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkisi", İktisat İşletme ve Finans Dergisi, 220, 122-131.
- KATIRCIOĞLU S. (2009). "Tourism, Trade and Growth: The Case of Cyprus," Applied Economics, Taylor and Francis Journals, Vol. 41(21), pages 2741-2750
- KIZILGÖL Ö. VE ERBAYKAL E. (2008). "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 2 ss.351-360.
- KUTLAR A. ve SARIKAYA, M. (2012). "Türkiye'ye 1964-2007 Döneminde Gelen Turist Sayısı ile İlgili Ekonometrik Bir Çalışma", Sakarya İktisat Dergisi, 1(1), 1-22.
- KÜLTÜR TURİZM BAKANLIĞI, (2007). "Türkiye Turizm Stratejisi 2023". Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- LEE, C.C VE CHANG, C.P. (2008). "Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels", Tourism Management, 29, ss. 180-192.
- MALIK N, Marwan N, KURTHS J (2010). "Spatial structures and directionalities in monsoonal precipitation over south Asia", Nonlinear Process Geophys 17:371-381.
- MATHIESON, A. ve WALL, G. (1993). "Tourism: Economic, Physical and Social Impacts Essex, Longman Scientific & Technical". Akt. Unur 2000: 4.
- MODESTE, N.C. (1995). "The Impact of Growth in the Tourism Sector on Economic Development: the Experience of Selected Caribbean Countries", Economia Internazionale, 48, ss. 375-385
- OLALI, H., & TİMUR, A. (1988). "Turizm Ekonomisi", İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık.
- ÖZDEMİR, M. (1992). "Turizmin Türkiye'nin Sosyo - Ekonomik Yapısının Etkileri", Ankara: TC Turizm bankası A.Ş Yayınları.
- ÖZDEMİR, M., & KERVANKIRAN, İ. (2011). "Turizm ve turizmin etkileri konusunda yerel halkın yaklaşımlarının belirlenmesi: Afyonkarahisar örneği", Marmara Coğrafya Dergisi, 24: 1-25.
- ÖZDEMİR, A. R., ÖKSÜZLER, O. (2006). "Türkiye'de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir mi? Bir Granger Nedensellik Analizi", Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi, 9(16), 107-126.
- Özmen, E. (2004) "Cari Açık ve Ekonomi Politikaları Üzerine", İktisat, İşletme ve Finans, 223, ss.5-19.
- PROENÇA, S. & SOUKIAZĞ, E. (2008), "Tourism as an Alternative Source of Regional Growth in Portugal: a Panel Data Analysis at NUTS II and III Levels", Portuguese Economic Journal, 7 (1): 43-61.
- SAMİMİ, Ahmad Jafari; Somaye SADEGHİ ve Soraya SADEGHİ (2011), "Tourism and Economic Growth in Developing Countries: P-VAR Approach" Middle-East Journal of Scientific Research 10 (1): 2011, pp.28-32.
- SEYİDOĞLU, H. (1999). "Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama", Geliştirilmiş (13 b.). İstanbul.
- TUİK, (2015). "Turizm Gelirleri". 06.05.2015 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18579> adresinden alındı.
- TURSAB, (2015). "Gençlik Turizmi 2015 Raporu". 12.06.2015 tarihinde http://www.tursab.org.tr/dosya/12191/tursab-genclik-turizmi-2015-raporu117755463808_12191_560578.pdf adresinden alındı.
- TUTAR, E. (1990). "Turizm Sektöründe Yabancı Sermaye Yatırımlarının Gelişimi", Turizm Yıllığı, Türkiye Kalkınma Bankası. 126.89
- TUTAR, E. ve TUTAR, F. (2004). "Turizm Sektörünün Ekonomiye Katkıları Açısından Türkiye'nin OECD Ülkeleri Arasındaki Yeri", Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- UNWTO, (2015). "Tourism Highlights". 07.07.2015 tarihinde <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899> adresinden alındı.
- UYSAL, Doğan; Savaş ERDOĞAN ve Mehmet MUCUK (2004), "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003)" SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı:8, 2004.
- ÜNLÜÖNEN, K., TAYFUN, A., & KILIÇLAR, A. (2011). "Turizm Ekonomisi", Nobel Akademik Yayıncılık.
- WTO, (2015). "Publications Catalogue". 09.07.2015 tarihinde https://www.wto.org/english/forums_e/public_forum15_e/public_forum15_e.htm adresinden alındı.
- YILDIRIM, J. ve ÖCAL, N. (2004). "Tourism and Economic Growth in Turkey", Ekonomik Yaklaşım, 15, 131-141.
- YILDIRIM, S. (2005). "Türk Ekonomisinin Ödemeler Dengesi Yönünden Değerlendirilmesi ve Turizmin Etkileri", Journal of Academic Studies, 26(7).
- YILDIZ, Z. (2011). "Turizmin Sektörünün Gelişimi Ve İstihdam Üzerindeki Etkisi", Visionary E-Journal/Vizyoner Dergisi C.3, S.5. s.54-71.